

7. Павлюткин И. Рынок как метафора: критический анализ маркизации образования: (материалы семинара серии «Социология рынков», 24 февраля 2009 г.) [Электронный ресурс] / И. Павлюткин. — Режим доступа: http://ecsoc.ru/images/pub_ecsoc/2009/02/19/0000019768/

8. Радаев В. В. Что такое рынок: экономико-социологический подход / В. В. Радаев // Экономическая социология. — 2006. — Т. 7. — № 5. — С. 14—27.

9. Радаев В. В. Что такое рынок: экономико-социологический подход / В. В. Радаев // Экономическая социология. — 2007. — Т. 8. — № 1. — С. 9—26.

10. Радаев В. В. Современные экономико-социологические концепции рынка / В. В. Радаев // Экономическая социология. — 2008. — Т. 9. — № 1. — С. 20—50.

11. Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://dic.academic.ru>.

12. Hoad T. F. [Электронный ресурс] / Hoad T. F. — Режим доступа: <http://www.encyclopedia.com/doc/1O27-market.html>

Статтю подано до редакції 03.03.09 р.

УДК. 331.101.3

В. М. Соболева, канд. екон. наук, старш. виклад.,
кафедра політичної економії
обліково-економічних факультетів,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ МОТИВАЦІЇ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

В роботі розглянуто категоріально-понятійний апарат мотивації трудової діяльності. Уточнені структурні елементи механізму трудової діяльності та необхідність її корекції у напрямку стимулювання трудової діяльності (особливо підприємницької) на основі послідовного наукового підходу до проблем соціального партнерства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: трудова діяльність, потреби, мотиви, мотивація, ціль, стимули, інтереси, механізм мотивації праці.

Реформування економіки України ставить перед українською економічною наукою нові досліджувальні проблеми. Будучи складовою «радянської», вітчизняна економічна думка орієнтувалася на досліджування соціалістичного планового господарства і виключила з свого об'єкту проблеми актуальні для західної економічної думки — проблеми аналізу мотивації трудової діяльності, а в її структурі — підприємницької діяльності в умовах ринкових відносин.

Категоріально-понятійний апарат мотивації трудової діяльності на сучасному етапі потребує свого оновлення. Сучасний рівень суспільного прогресу суттєво ускладнює структуру потреб, окремої людини, соціальних груп, суспільства в цілому і відповідно — структуру мотивів економічних (матеріальних) і духовних інтересів, пред'являючи все більш вищі вимоги до інтелектуального потенціалу суб'єктивного фактора. Концепції мотивації трудової діяльності, мають своєю основною лінією розробку взаємозв'язку категорій (понять) потреби, мотив, мотивація, ціль, інтереси, стимул, аналіз їх якісних змін, зовнішніх форм під впливом змінення умов господарювання і способу життя в цілому.

Кожна з цих категорій має свій власний зміст і тому володіє певними пізнавальними можливостями. Пізнання цих понять, їх структури, субординації, дозволяє глибше проникнути у сутність мотивації трудової діяльності особистості і активізувати її творчий потенціал у напрямі підвищення ефективності праці. При цьому важливим є дослідження проблематики взаємозв'язку мотивів (інтересів) і функцій трудової діяльності, оскільки центральне місце у цивілізованій економіці повинна зайняти суспільно-корисна високоефективна праця, а не способи реалізації суцього особистих, власних інтересів господарюючих суб'єктів.

В останні роки проблематикою мотивації трудової діяльності, а її в структурі — підприємницькою діяльністю займалися такі відомі українські економісти і філософи, як Л. Бесчасний, Д. Богиня, І. Буян, В. Врублевський, К. Кривенко, Б. Кваснюк, І. Лукинов, І. Чухно, В. Черняк та ін.

У цьому дослідженні вихідною в аналізі категоріально-понятійного апарату мотивації трудової діяльності є марксозна теорія праці і потреб, яка має своїм логічним завершенням теорію суспільного відтворення, як єдність чотирьох моментів: виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Послідовно слідуючи методу і виходячи від простого до складного, К. Маркс пояснює взаємообумовленість потреб і доцільної

праці людини, взаємозв'язок об'єктивного (засоби виробництва) і суб'єктивного (праця) факторів виробництва.

З точки зору системно-функціонального аналізу категоріально-понятійного апарату мотивації трудової діяльності покладає своїм вихідним пунктом розгляд потреб, як синтетичної економічної категорії, яка володіє внутрішньою структурою, яка відображає рух потреб особи, соціальних груп, суспільства крізь «призму» діалектики соціально-економічного розвитку. У цьому напрямку сформувалося два основних концептуальних підходи.

Перший підхід характеризується тим, що потреба розглядається як категорія, яка виражає щось одвічно притаманне людині, як прояв його біологічної сутності не маючої істотного зв'язку з матеріальним виробництвом, об'єктивними умовами і тенденціями його розвитку. Така точка зору представляється вельми спрощеною.

Другий підхід полягає в тому, що потреба розглядається як прояв соціальної сутності людини, детермінованої матеріально-суспільними умовами його буття. Так, на думку відомого вченого А. Г. Здравомислова: «Потреба—істотна ланка в системі відносин будь-якого діючого суб'єкта, це визначена необхідність суб'єкта у деякій сукупності зовнішніх умов його буття...».

А. Г. Здравомислов наголошує, що саме потреби виступають основною трудовою діяльністю і одночасно остання сама стає вищою духовною потребою вільної особистості. Плідність такого підходу підтверджується класифікацією потреб за двома напрямками: 1) матеріальні потреби; 2) духовні потреби. На думку В. М. Тарасенко, відомого українського соціолога, треба виділяти: 1) природні (первинні), нижчі потреби; 2) соціальні (вторинні), вищі потреби; 3) природні і природно-суспільні.

Виходячи з вище згаданого можна прийти до висновку, що і матеріальні, і духовні потреби завжди мають соціальну форму, оскільки вони віддзеркалюють досягнутий рівень розвитку продуктивних сил і становище суспільно-виробничих відносин.

В західній літературі широко використовується термін «ієрархія потреб.» Однією з найбільш популярних є концепція диференціації потреб, розроблена американським дослідником А. Маслоу. За Маслоу потреби розташовуються у висхідному порядку: від «нижчих», до яких віднесені матеріальні потреби (їжа, одяг, житло, відтворення людей та ін.), до «вищих», духовних потреб. А. Маслоу запропонував наступну класифікацію потреб, на задоволення яких орієнтується людина як соціальний організм, а саме: 1) фізіологічні потреби; 2) потреби у безпеці і захищеності;

3) соціальні потреби; 4) потреби у позитивній оцінці (повазі); 5) потреба у самовираженні.

Під таким кутом зору життєдіяльність особи у напрямі задоволення матеріальних і духовних потреб трактується як процес заміни нижчих потреб вищими. А. Маслоу справедливо стверджує, що потреби не є раз і назавжди даними. В той же час якщо «нижчі» потреби притаманні всім людям у рівній ступені, то «вищі» — в неоднаковій. Останні, на думку автора, служать диференціаторами індивідів, виступають факторами формування індивіда як цілісної особи.

Взаємозв'язок суспільства і особи виявляється в тому, що потреби керують трудовою діяльністю людини, проте саме суспільство формує їх зміст, і чим вище рівень суспільного розвитку, тим складніше процес формування потреб людської особистості.

Не підлягає дискусії той факт, що розвиток матеріального суспільного виробництва слугує вирішальним фактором, який визначає сукупність потреб особистості. Праця людини і предмети зовнішнього світу виступають засобом задоволення потреб. Разом з тим, створюються (створені) матеріальні умови для реалізації творчих потенцій особи, однією з провідних потреб стає потреба у вільному часі, а праця із засобу до життя перетворюється у першу життєву потребу. Її задоволення стає провідною функцією привілейованого суспільства.

Комплексний підхід передбачає дуже актуальним розрізнення індивідуальних і суспільних потреб, одночасно визнаючи їх взаємозв'язок і взаємообумовленість.

Вивчення і зіставлення різних трактувань поняття потреби, їх структури дозволяє зробити наступні узагальнення: потреба є форма прояву життєдіяльності особи як соціального організму. Тому правомірно розглядати потребу (потреби) не як щось незмінне раз і назавжди дане, а як категорію, яка під впливом розвитку продуктивних сил і суспільних розподільчих відносин наповнюється якісно новим змістом. Тому якісна і кількісна характеристика потреб, їх структура адекватна соціальній структурі суспільства, віддзеркалює історично обумовлений образ життя, а також місце кожної окремої держави в міжнародному поділі праці, а звідси — в світовому господарстві.

Далі необхідно звернути увагу на один із складових елементів мотивації праці — мотив. За визначенням В. І. Ковальова: «Мотиви ми розуміємо як спонукання, які є властивістю особи, які виникають на основі потреб і в зв'язку з характером суспільних відносин, усвідомлених самою людиною».

Будучи усвідомленим, мотив спонукає до трудової діяльності, мотив не регламентує жорстко зміст діяльності. Мотив завжди включає в себе «динамічний момент» у напрямку трудової діяльності, виборі тої чи іншої моделі діяльності і моделі потреб.

Конкретизація дослідження мотивів трудової діяльності отримала своїм виразом їх групування. Найбільш детально ця проблематика була розроблена А. Г. Здравомисловим, який обґрунтував доцільність виділення чотирьох груп мотивів. До першої групи віднесена матеріальна зацікавленість, до другої — мотиви, пов'язані з самореалізацією особи. «По мірі вирішення проблем матеріальної забезпеченості на стабільному рівні, — пише А. Г. Здравомислов, — вступає в силу нова група мотивів трудової діяльності... інтерес до змісту своєї роботи. Ця друга група мотивів поступово породжує потребу у використанні всіх своїх здібностей у процесі праці, що означає появу мотивів індивідуального, творчого відношення до праці». Третя група мотивів виражає колективістські настанови особистості, її бажання бути серед людей активно приймати участь у суспільному житті. До четвертої групи віднесені мотиви усвідомлення сенсу праці, її суспільне значення. Всі ці групи мотивів, за Здравомисловим, переплітаються і взаємодіють один з одним.

Класифікація мотивів, запроваджена В. Г. Подмарковим, включає в себе три групи: 1) мотиви забезпечення; 2) мотиви покликання; 3) мотиви престижу. До четвертої групи віднесені матеріальні засоби, необхідні для задоволення життєвих потреб індивідуума відповідно до його уявлення про благополуччя. Мотиви покликання виражають прагнення особистості до самореалізації шляхом вибору певної професії.

В умовах трансформаційної економіки склалася нова соціальна структура суспільства і в «епіцентр» господарського життя висувається нова соціальна фігура — підприємець (менеджер, банкір і т. п.), об'єктом соціально-економічних досліджень стає вивчення мотивів підприємницької діяльності.

Ми поділяємо позицію, за якою підприємництво — це такий вид трудової, організаційно-управлінської діяльності, яка представляє суб'єкта перш за все як приватного власника, здійснюється за власною ініціативою і несе в собі творчий елемент. В аспекті загального немає таких мотивів трудової діяльності, які не були б у той же час і мотивами підприємницької діяльності. В аспекті особливого слід характеризувати специфіку мотивів підприємництва.

Ми приходимо до висновку, що основний мотив підприємницької діяльності — максимізація підприємницького доходу, оскільки, з однієї сторони на задоволення потреб цієї соціальної групи працює «на особливо високому рівні» індустрія споживчих товарів і послуг, а з другої, — сама можливість підприємницької діяльності визначає дохідність у вибраній сфері діяльності.

Матеріальне благополуччя є основою для реалізації як мотивів духовних — цікава робота і високий ступінь свободи (самостійність, усвідомлення незалежності у прийнятті рішень і т. п.), — так і мотивів соціальних — приносити користь суспільству (надання потрібних суспільству товарів і послуг, здійснення інвестицій та витрат на охорону навколишнього середовища і вклад частини прибутку у благодійні фонди і т. п.)

До того ж, підприємницька діяльність, яка ведеться не ефективно, тобто, не приносить прибутку, а отже — не забезпечує розширене відтворення, не потрібна суспільству.

Реалізація мотиву передбачає його усвідомлення і цілі трудової діяльності.

Ціль трудової діяльності не може бути однозначною. Тому правомірне поняття «дерево цілей». Усвідомлення індивідом цілей, оскільки останні акумулюють потреби, надає чітку направленість мотивації трудової діяльності. Тому правомірно вважати, що ціль трудової діяльності передбачає специфіку функцій трудової діяльності.

Системний аналіз «дерева цілей» виступає важливим інструментом регульованої ринкової економіки, управління економічною поведінкою господарюючих суб'єктів, пояснює динамічність концепцій «якість життя» і концепцій «стандарту» виробничої діяльності. Сучасний міжнародний стандарт виходить із того, що провідною метою підприємницької діяльності є забезпечення вимог до якості продукції і наданих послуг, при додержанні оптимального принципу — високоефективної організації виробництва, тобто при мінімальних витратах капіталу отримувати максимальний прибуток.

Не підлягає сумніву, що найманий працівник і підприємець можуть керуватися однозначною метою — приносити користь суспільству. Найманий робітник повинен працювати як ентузіаст, як особистість, яка володіє високим інтелектуальним і фізичним потенціалом, то підприємець може виступати і як зразковий організатор, і як спонсор (меценат) і переслідувати однакові цілі підвищення особистого матеріального благополуччя.

Уточнення категоріально-понятійного апарата трудової діяльності має своєю наступною сходинкою відмінність понять «мотив» і «мотивація».

На нашу думку, мотивація є усвідомлений вибір способу (способів) трудової діяльності, пов'язаного з прагненням задовольнити потреби, забезпечити досягнення пріоритетних для того чи іншого мотиву цілей. Таким чином, у широкому сенсі, мотивація є усвідомлений суб'єктом, соціальною групою спосіб життєдіяльності і трудової діяльності, функції якої підпорядковані реалізації усвідомлених інтересів з позиції реалізації пріоритетних інтересів.

У сучасних дослідженнях проглядається, на наш погляд, тенденція ідеалізації мотиваційної поведінки господарюючих суб'єктів і особливо підприємців в умовах переходу до ринкової економіки. Колізії суспільного життя свідчать про протилежне — українське суспільство в умовах ринкової трансформації в притулок зіткнулося з проблемами мотиваційного конфлікту (негативної мотивації), який відображає діаметрально протилежні інтереси і стимули індивідів до трудової діяльності. Така ситуація типова для сучасного капіталістичного суспільства, за словами німецького дослідника Х. Хенхаузена.

Дослідження впливу зовнішнього спонукання (зовнішніх факторів) на мотивацію трудової діяльності отримали своє відображення в розробках поняття «стимул».

В літературі «Стимул» трактується як зовнішнє спонукання, обумовлене тим, що об'єкт включає в себе можливість задоволення тих чи інших потреб особистості, соціальних груп. Разом з тим, не кожне зовнішнє спонукання, правомірно вважати стимулом, а тільки таке, яке не пов'язане з примусом. Тому стимул необхідно розглядати в нерозривному зв'язку як з суспільно-виробничими відносинами, так і станом навколишнього середовища, оскільки останнє об'єктивно обумовлюють мотивацію трудової діяльності. Багатогранність мотиваційної сфери особистості, її динамічність обумовлюють багатогранність і динамічність форм і методів стимулювання трудової діяльності.

Історичний і господарський досвід свідчить, що активізація трудової діяльності вимагає, застосування різноманітних стимулів, сукупність яких виражає особливу сферу управлінської діяльності. Динамічність систем стимулювання визначається тим, що стимули до праці не є раз і назавжди даними, вони виникають, розвиваються і змінюються на базі зміни умов матеріального виробництва. До того ж кожна історична епоха породжує

адекватні суспільно-виробничим відносинам стимули до суспільно-корисної трудової діяльності. Приреченість тої чи іншої суспільної економічної формації органічно пов'язане з тим, що при таманні їй стимули (і форми примусу) перестають відповідати інтересам господарюючих суб'єктів.

Економічне дослідження завжди вимагає поєднання аналізу і синтезу. Синтетичною категорією, яка стимулює взаємозв'язок понять: «потреба—мотив—мотивація—ціль—стимул», на наш погляд, є інтерес (інтереси).

Як відомо, інтерес як економічна категорія досліджується в класичній політичній економіці. Протиріччя особистих інтересів розглядається там як форма прояву «природних законів» людської поведінки. Так Сміт відмічав, що повне задоволення особистого інтересу індивіда передбачає обмеження особистого інтересу іншого.

У марксистській літературі теорії інтересів органічно пов'язана з теорією боротьби класів. Разом з тим марксизм не заперечує спільність матеріальних інтересів як інтересів національних.

Економічним інтересам належать головна роль у мотивації трудової діяльності у напрямку підвищення соціально-ефективного суспільного виробництва, стабілізації суспільного життя в цілому. Під їх впливом складаються політичні, національні, регіональні, духовні інтереси і, в кінці кінців, інтереси престижу, як способу ствердження елітного способу життя через елітні форми споживання, як критерію зовнішньої ознаки образу життя успішні соціальної групи суспільства.

З матеріальними інтересами пов'язана економічна поведінка особистості, соціальних груп. Сама політична влада за визначенням марксизму є засіб здійснення економічних інтересів, заради яких ведеться класова боротьба. Це положення правомірно для сьогодення, коли проблеми класової боротьби отримали форму соціального партнерства. Сучасний капіталізм, по словам Дж. К. Гелбрейта, є «соціальний» капіталізм. Де фундаментальним фактом є посилення економічної функції держави, головною з яких є здійснення широких соціальних програм, які мають своїм матеріальним базисом перерозподіл національного доходу на користь бідних верств капіталістичного суспільства.

Втрата мотиваційної сфери трудової діяльності в умовах панування суспільної власності на засоби виробництва в умовах соціалізму, передбачала, що в умовах ринку та пануванні приватної власності відбудеться гармонія економічних інтересів громадян суспільства, але це виявилось всього лише ілюзією. Так в

Україні економічну і політичну владу захопила відома соціальна спільнота, яка реалізовує свої приватні інтереси видаючи їх за суспільні. Це перш за все ті структури, які займаються нагромадженням капіталу за рахунок економічної та політичної нестабільності, провокуючи інфляцію, спад виробництва в умовах монополізації економіки.

Треба визнати, що сьогодні, коли на арену суспільної діяльності в Україні вийшла нова соціальна група — підприємці, банкіри, комерсанти та ін., яка вправі ніби то «на власний ризик» розпоряджатися національними ресурсами, проблема контролю мотивації підприємницької діяльності, а також належних санкцій стає все більш актуальною.

Далі необхідно розглянути основні концепції мотивації трудової діяльності в якості методологічної основи розробки нового мотиваційного механізму трудової діяльності в якості інструмента регульованої економіки, який забезпечить належне стимулювання суспільно-корисної ефективної праці.

Управлінська діяльність повинна засновуватись на соціальному партнерстві. Головним у господарській діяльності повинна бути поставлена ціль рух до вискооефективної економіки, яка створює матеріальний фундамент благополуччя всякого суспільства. Оптимізація системи інструментів ринкового регулювання визначає актуальність розробки строго наукової концепції мотивації трудової діяльності (підприємства) адекватної економічним інтересам, які виражають нові умови володіння, розпорядження, користування національного багатства країни.

Література

1. Екслунд К. Ефективна економіка. — М.: Економіка, 1991. — С. 50.
2. Колот А. М. Мотивація. — К., 2002. — 337 с.
3. Макконелл К., Брю С. Економікс: Принципи, проблеми, політика: В 2 т. — М.: Республіка, 1992. — Т. 1. — Гл. 1. С. 37. — 361 с.
4. Самуельсон П. Економіка: Підручник. — Львів: Світ, 1993. — С. 287—293. — 302 с.
5. Хекхаузен Х. Мотивація і діяльність. — М.: Педагогіка, 1986. — С. 34—35.
6. Шеремет'єв А. Мотиваційна політика компанії // Бізнес. — № 35. — 2003. — С. 71—73.

Статтю подано до редакції 11.02.09 р.